

Geliş Tarihi : 10.08.2020
Kabul Tarihi: 01.12.2020

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XX/41 (2020-Güz/Autumn), ss. 483-507.

Araştırma Makalesi / Research Article

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İZMİR'DE BESLENME SORUNU*

Lütfiye HACI HÜSEYİN**

Erdal ASLAN***

Öz

Bu çalışmanın amacı "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İzmir'de Beslenme Sorunu" nu incelemektir. Araştırma, döneme ilişkin birinci el kaynakların ve konuyla ilgili literatürün incelenerek içeriklerinin analiz edilmesi ile elde edilen bulgulara dayandırılmıştır. İlgili dokümanların analizinden sağlanan bulgular beş kategori altında değerlendirilerek yorumlanmıştır. Bu kategoriler "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İzmir", "Savaş Yıllarında Beslenmenin Sorun Haline Gelmesinin Nedenleri ve Çözüm Arayışları", "Tüketimi Zorunlu Besinlerin Sağlanmasında Değişim", "Beslenme Sorunuyla Mücadelede İzmir Halkı", "Beslenme Yetersizliğinin Yol Açtığı Sağlık Sorunları" olarak belirlenmiştir. İzmir halkı Birinci Dünya Savaşı döneminde önemli beslenme sorunları yaşamıştır. Beslenme sorunuyla mücadele için bir yandan halk tarafından mutfakta yeni çözümler aranmış, bir yandan da İzmir Valiliği ve İzmir Belediyesi tarafından zorunlu temel besin ihtiyacının sağlanmasına yönelik yeni önlemler uygulamaya konmuştur. İzmir Valiliği, İzmir Belediyesi, Gönüllüler tarafından belirli amaçlarla kurulmuş olan kurumlar ve çeşitli inançlara mensup cemaatler tarafından yapılan yardımlarla beslenme sorununun üstesinden gelinmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Birinci Dünya Savaşı'nda İzmir, Savaş Döneminde Beslenme, Savaş ve Kıtık, Savaş Döneminde İzmir'de Üretim ve Tüketim, Beslenme Sorunu.*

* Bu makale Lütfiye Hacı Hüseyin tarafından Doç. Dr. Erdal Aslan'ın danışmanlığında hazırlanan, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İzmir'de Beslenme Sorunu" adlı Yüksek Lisans tezindeki verilere dayalı olarak yazılmıştır.

** Bilim Uzmanı,
(lutfiyehuseyin@hotmail.com), (Orcid: 0000-0002-2631-7431).

*** Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı,
(erdal.aslan@deu.edu.com), (Orcid: 0000-0002-9267-9852).

THE PROBLEM OF NOURISHMENT IN İZMİR DURING FIRST WORLD WAR**Abstract**

The aim of this study is to examine the “Nutrition Problem in Izmir During the First World War”. The research is based on the findings obtained by analyzing the first hand sources and literature related to the period and analyzing their contents. The findings obtained from the analysis of the relevant documents were evaluated under five categories and interpreted. These categories have been determined as “İzmir during the First World War”, “The Reasons Why Nutrition Become a Problem During the War Years and Seeking Solutions”, “Change in the Supply of Necessary Nutrients”, “People of İzmir in Combating Nutritional Problems”, “Health Problems Caused by Nutritional Deficiency”. The people of Izmir experienced important nutritional problems during the First World War. In order to struggle the nutritional problem, new solutions have been sought by the public in the kitchen on the one hand, and new measures have been implemented by the Governorship of Izmir and Izmir Municipality on the other to meet the obligatory basic nutritional needs. With the aid provided by the Governorship of İzmir, İzmir Municipality, institutions established for specific purposes by volunteers and communities of various beliefs, the problem of nutrition was tried to be overcome.

Keywords: *İzmir in The First World War, Nutrition in the War Period, War and Food Shortages, Production and Consumption in İzmir During the War Period, Nutritional Problem.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, Avrupa ülkelerinin birbiriyle ve dünyanın diğer bölgelerindeki ülkelerle egemenlik mücadelesine tutuştukları bir savaş olarak 1914'ten 1918'e tam dört yıl devam etmiştir. Kısa bir sürede sona ereceği düşünülecek hazırlık yapılan savaşta çatışmalar önce kıta Avrupa'sında başlayıp yeni ülkelerin katılımı ve yeni cephelerin açılmasıyla geniş bir alana yayılarak uzamıştır. Savaş, devletlerin tüm kaynaklarını orduları için seferber etmesini gerektirmiş, bu da cephe ve gerisi ayrımını ortadan kaldırarak savaşın topyekûn hale gelmesine yol açmıştır. Tarım kesiminde çalışan erkeklerin büyük kısmının silah altına alınması yüzünden düşen üretim ve ulaşım problemleri ile ablukalarla kesintiye uğrayan alışverişin yol açtığı iase sıkıntısını yaşamak zorunda kalmıştır. Kısaca beslenme hem cephedeki askerin hem de sivil halkın en önemli sorunu haline gelmiştir. Beslenme konusu öylesine bir hal almıştı ki cephelerden uzaktaki Amerika'nın, Gıda İdaresi (*United States Food Administration*) Başkanı Herbert Hoover'ın “savaşı yemeğin kazanacağı” nı vurgulayarak, Amerikan halkının gıda maddelerinde tasarruf yapıp müttefiklerinin ihtiyacı olan iaselerini temin ederek İtilaf Devletlerinin zafere ulaşmasını sağlamıştı¹. Yeterli kaynaklarla

1 Aylin Doğan, “Esir Şehrin” *Mutfak Kültürü Mütareke Dönemi İstanbul Mutfak Kültürü 1918-1922*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2019, s.83.

savaşa giren ülkelerde dahi zirai üretim teşvik edilmeye çalışılmış, ekmek, şeker ve ette karne uygulamasına gidilmişti. Gıda sıkıntısından, Almanya’nın bombardımanlarıyla ablukaya alınan İngiltere’de Wrexham İstasyonuna gelen patates yüklü bir tren vagonunun çevresini saran çoğunluğunu kadınların oluşturduğu yüzlerce kişi kendilerine bir şey kalmayacak düşüncesiyle itişip kakışmaları sonucunda vagonun devrilmesine neden olmuşlardı². Alman halkı da tıpkı İngiltere’de olduğu gibi yük trenlerine saldırır olmuş, kömür sıkıntısı nedeniyle gelmeyen yük trenlerinin yokluğunda ise en sonunda kök bitkileri yemeye ve at leşlerinden yapılan çorbaları tüketmeye mecbur kalmıştı³.

Avrupa ülkeleri beslenme konusunda sıkıntılar yaşıyorken, bu durumla en çok mücadele etmek zorunda kalan devletlerden birisi de Osmanlı İmparatorluğu olmuştu. Tarımda makineleşmenin yaygın olmayışı, ulaşım sorunları, iş gücü kaybı; kuraklık, zirai hastalıklar ve çekirge gibi doğal afetler benzeri pek çok faktörün neden olduğu ürün eksikliği, savaşın ilk yılında değilse de yeni cephelerin açılmasıyla kalabalıklaşan orduyla, ithalata bağlı olan gıdaların tedarikinin güçleşmesi gibi süreçlerin yaşandığı sonraki yıllarda büyük bir beslenme sorunu oluşturmuştu⁴. İaşesinin çoğunu dışarıdan sağlamak zorunda olan başkent İstanbul bu konuda en çok sıkıntı çeken kentlerden biri olmuştur. İstanbul’un durumu New York Times’ın 11 Nisan 1917 tarihli sayısında: “... (İstanbul’da) açlık başlamış durumda... sokakta rastladığımız insanların yüzleri sarı, elmacık kemikleri zayıflıktan fırlamış, gözleri bütün anlamını yitirmiş, dik ve zayıf bakıyor. ...sokaktaki, alil, sarsak, inmeli, titrek insanların sayısı gün be gün artıyor.” sözleriyle aktarılmıştı⁵.

Osmanlı’da da İngiltere ve Amerika’daki tasarrufu öğütleyen yemek kitaplarıyla birlikte, savaş ve mütareke dönemindeki kadın dergileri vasıtasıyla, içinde bulunulan zor şartlarla mutfakta nasıl mücadele edileceğini konu alan makale ve yazı dizileri yayınlanmıştır. 1915 yılında Hüseyin Hüsnü’nün hazırladığı *Konserve ve Konservecilik*, yine aynı yazarın kaleme aldığı *Etsiz ve Yağsız Tecrübeli Yemekler* başlıklı kitapları ile Sevim Türkan’ın *Türk Kadını* dergisinde hazırladığı *İdare-i Beytiyye* (Ev İdaresi) başlıklı yazı dizisi buna örnek olarak verilebilir. 20 Haziran 1918 tarihli derginin üçüncü sayısında Türkan’ın

2 *Birinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi 2*, Yener Yayınları, İstanbul, 1976, s.846.

3 A.g.ansiklopedi, s.858.

4 Özellikle bir bağ hastalığı olan filoksera bu zirai hastalıklarının başında gelmektedir: Cihan Özgün, “Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sinin İlk Yıllarına Filoksera Hastalığının Batı Anadolu’daki Ekonomik Sonuçları Üzerine Tespitler”, *İzmir Demokrasi Üniversitesi Üçüncü İktisat Tarihî Kongresi Bildirileri-2*, 25 - 27 Nisan 2019, Edit. Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, İzmir, 2019, s.s.69-86. Ertan Gökmen, “Batı Anadolu’da Çekirge Felaketi (1850-1915)”, *Bellekten*, Cilt LXXIV, (2010 Nisan), s.s.127-180; Mehmet Ali Yıldırım, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler”, *Gaziantep University Journal of Social Sciens*, Vol.13 (4), (2014), s.s.1017-1042; Çekirgelerle mücadelenin anlatıldığı dönem yayınlarından bakınız: *1332-1333 Senelerinde Anadolu’da ve Suriye’de Çekirgelere Karşı İcra Edilmiş Olan Mücadeleyi Mübeyyin Eserdir*, Dersaadet, Matbaa-yı Osmanîyye, 1334.

5 Aktaran, Cafer Ulu, “I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul’da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözümle (1914-1922)”, *Tarih Dergisi*, Sayı 58 (2013/2), İstanbul, 2013, ss.87-29, s.93-94.

kaleme aldığı şu satırlar: “Muhterem ev kadını, şunu unutma ve şunu daima bil ki harbde pek de zevk ve zarafet aranmaz. Ağzımızın tadını değil midemizin ihtiyacını düşünmek mecburiyetindeyiz. Yaşamak için yemek... Bugünkü beşeriyetin esas ve ihtiyacını teşkil etmektedir. (...) çöp tenekesine attığımız süprüntüler içinde neler vardır ki midemize vermez de çöpçüye veririz.”⁶ mutfakta tasarruflu davranmayı özendiren örneklerden sadece bir tanesidir.

Bir cephe alanı olmamasına rağmen İmparatorluğun en önemli kentlerinden biri olan İzmir de cephe gerisini de ilgilendiren bu büyük savaşta beslenme sıkıntıları yaşamıştı. Bunun iki temel nedeni, imparatorluğun genelini de etkileyen nedenlerle aynı olan tarımsal üretimde ve dış ticarete meydana gelen olumsuz değişimlerdi. Hükümet, yerel yöneticiler ve yardım kuruluşları bu olağanüstü durumda koşulların elverdiği ölçüde sorunu gidermeye yönelik bazı girişimlerde bulunmuştu. Ancak daha önceden alınması gereken tedbirlerin savaş döneminde uygulanmaya çalışılması, içinde bulunulan durumun meydana getirdiği kaos ortamında başarı elde edilememesine neden olacaktı.

1. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İzmir

İzmir, savaşın başladığı 1914 senesinde, Hüseyin Rifat'ın hazırladığı 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi'ne göre Aydın Vilayeti'nin merkezi olarak Merkez kaza, Bergama, Ödemiş, Tire, Bayındır, Urla, Seferihisar, Foçateyn, Kuşadası, Karaburun, Çeşme, Menemen ve Nif olmak üzere 13 kazadan oluşuyordu. Merkez kaza İzmir'e bağlı Burunova, Seydiköy, Torbalı, Triyanda olmak üzere 4 nahiyesi ve 104 karyesi vardı. İstatistiklere göre bu sınırlar içinde 500-690 bin arasında değişen bir nüfus yaşamaktaydı⁷. Türkler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Levantenlerden oluşan kozmopolit nüfus yapısı ile İzmir, işlek bir coğrafi konuma sahip olmasıyla da birlikte *çok uluslu serbest bir şehir*⁸ görünümüne sahipti.

Osmanlı İmparatorluğu gibi ona bağlı bir kent olan İzmir'in de ekonomisinin başlıca dayanağı tarımsal etkinlikler ve buna göre şekillenen ihracat-ithalattı. Hem tarımsal üretimi hem de dış ticaret kapasitesiyle İzmir, bu konuda 17.yüzyıldan itibaren ve özellikle 19.yüzyılla birlikte gelişen bir grafik çizmişti⁹. Bu açıdan hem Osmanlı yönetiminin hem de Avrupa'nın önemseydiği

6 Aktaran Aylin Doğan, a.g.e., s.87.

7 Memalik-i Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistik'i'ne göre bu rakam 640.739., aktaran Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, 1985, s.s.174-175.

8 Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme: 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s.49.

9 İzmir'in bu dönüşümü ile ilgili bilgi için bakınız: Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu, TTVY, İstanbul, 2. Baskı, 2000; Necmi Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994; Bülent Çelik-Tanju Demir, “XVI.ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir'in Ekonomik Gelişimi”, *İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih I.Cilt*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, (İzmir 2013), s.s. 78-87; Mübahat S.

bir Akdeniz liman kenti olarak önemini korumuştur. İzmir’in bu önemi kente yatırımlar yapılmasını gerektirmişti. Böylece şehir, klasik dönemde kaleler, hanlar, bedestenlerle, modernleşmenin başladığı 19. yüzyılda ise demiryolu ve yeni rıhtım inşaatıyla kolaylaşan ulaşımıyla birlikte kıymeti daha da artan; yabancı yatırımlar sayesinde gemi acenteleri, sigorta şirketleri, tramvay, posta-telgraf, vs. gibi birçok şirketin ortaya çıkmasıyla birlikte dış dünyayla daha yüksek iletişim düzeyinde, gelişmeleri daha hızlı takip eden ve küresel etkilere daha açık bir yerleşim olmuştu. Bu da İzmirliilerin yaşam tarzı ile tüketim alışkanlıklarının değişmesini ve İzmir’in *Doğu’nun küçük Paris’i* olarak anılmasını sağlamıştı. 19.yüzyılın ikinci yarısında denizin doldurulmasıyla elde edilen kordonlarda hem ticari hem de turistik işletmeler faaliyet göstermekteydi. Bankalar, ticaret ve turizm acentelerinden başka otel, lokanta, birahane, kahvehane, tiyatro ve gazinolar bu işletmelerdendi. Bu mekanların varlığı İzmirliilerin yaşam tarzlarında değişime yol açmış ve *Avrupalı* bir görüntü çizmelerini sağlamıştı¹⁰. Yine de tüm bu gelişmelere rağmen 19. yüzyılda da dönemin seyyahlarının dikkat çektikleri üzere İzmir, sahil kesimindeki Avrupalı yapılar ve komplekslerden meydana gelen hareketli ve sık bir Avrupa kenti ile Kadifekale’nin yamaçlarında, tepelere sürülmüş “*renksiz ve mahmur*” görünümlü bir Türk şehri ikileminde bir manzara arz ediyordu.¹¹ Birinci Dünya Savaşı başlarken İzmir, bahsi geçen manzaraya sahip olmakla birlikte Tanzimat döneminin imparatorluğun çehresine getirdiği değişikliklerin etkisinde, kentin demiryolu, tramvay gibi ulaşım araçlarında ve bayındırlık faaliyetlerinde meydana gelen gelişmeleriyle, mevcut konumunun getirdiği küresel kapitalist bir şehir olma özelliğinin etkisinde çoğunlukla uyumlu, çıkar birliği içinde ve zaman zaman da çatışmaların yaşandığı bir kent olmuştu¹².

Osmanlı İmparatorluğu 14 Kasım 1914’te resmi olarak savaşa girdiğini ilan etmeden önce İzmir, Osmanlı’nın da bir savaş hali içinde olduğunu farkındaydı¹³. Karşılıklı savaş ilan edilmeden İngiliz donanmasının Körfez’de

Kütükoğlu, “Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü”, *1885-1895 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı ve İzmir ve Ticaret Odası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 1987, s.s.285-312.

10 Rauf Beyru, bu Avrupalı salınımlarda en çok bulunanların İzmir’in Levanten ve gayrimüslim kesimi gibi gözüke de Türklerin de bu yaşama yoğun değilse bile katılımda bulunduğunu belirtmektedir. Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2011, s.235.

11 Henri Nahum, *İzmir Yahudileri 19. – 20. Yüzyıl*, çev. Estraya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.22.

12 Bu konuyla ilgili; Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2011; Marie Carmen Smyrnelis (der.), *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, İletişim, İstanbul, 2009; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Gelişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1977; Şerife Yorulmaz, “XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (Haziran 1993), s.s. 133-148’e bakılabilir.

13 Savaşın çıkacağı ile ilgili endişeler daha bahar aylarında basına yansımaya başlamıştır. İzmir basınında da Osmanlı’nın yalnızlığı ve bir taraf belirlemesinin gerekliliği vurgulanmakla, Almanya lehine ve İngiltere aleyhine haberler yapılmıştır. Savaş başlamadan önce savaşa gidış sürecinin İzmir basınında nasıl ele alındığıyla ilgili olarak bakınız: Nilgün Nurhan

dolanması ve İtilaf devletlerinin Osmanlı'daki diplomatlarını çağırdığı haberleri bu farkındalığı sağlamıştı. Bu sebeple "Savaş başladı" haberi¹⁴, İzmirli için mevcut durumun yalnızca adının konması anlamına gelmiş ve şaşırtmamıştı. Savaş haline de oldukça çabuk adapte olmuştu¹⁵. Doğrudan bir cephe olmasa da savaş süresince İzmir, Haziran 1916'da Uzunada'nın İtilaf kuvvetlerinin elinden alınmasına kadar denizden, savaş sonuna dek de Midilli ve Sakız Adası'nda konuşlanmış uçak filolarının havadan bombardımanına maruz kalmıştı¹⁶. İzmirli bu durumda korksalar dahi, bombardımanları bir gösteriymişçesine merakla takip etmişti: "Patlayan mermilerden çıkan beyaz dumanlar, tayyarelerin etrafında küçük bulutçuklar halinde şekiller meydana getirirlerken, korku içinde olduğumuz halde onları seyretmek bize ne kadar eğlenceli gelirdi. Vınlamalardan üzerimizde olup olmadığını gayet iyi anlar ve uzaklaştıkları vakit de saklandığımız yerden fırlar, harekâtı takip ederdik."¹⁷

Orduya maddi ve manevi gerekli desteği sağlamak için organizasyonlara girişmişti. İzmir halkı camilerde, kiliselerde, havralarda ordu için dualar etmiş¹⁸, Çanakkale Zaferiyle sevinmişti¹⁹. Tiyatro ve sinemalarda müsamereler devam etmiş²⁰, ordu ve fukara yararına yardım toplamak amacıyla da düzenlenmişti. Toplum yararına hareketlerin yanında, savaş ortamının getirisi olan ahlaki çöküntüye uğramışlığın örnekleri olarak hırsızlık, eşkıyalık, dolandırıcılık, karaborsacılık gibi sorunlarla da karşılaşmıştı²¹.

Savaş sürerken İzmirli bir şekilde hayatlarına devam etmişti. Ancak savaşın getirdiği zorluklar içinde bir de beslenme sorunuyla mücadele etmek zorunda kalmıştı.

Kara, "I. Dünya Savaşı'nın Çıkışı ve İzmir Basını" *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi II. Uluslararası Tarih Sempozyumu 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı (16-18 Ekim 2014)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2015, ss.565-581.

14 "Harp Başladı", *Ahenk*, 23 Teşrin-i evvel 1330 (5.11.1914).

15 Lütfiye Hacı Hüseyin, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İzmir'de Beslenme Sorunu", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir, 2020, s.83-99.

16 Alper Bakacak, "I. Dünya Savaşı'nda İzmir Bombardımanı (5-9 Mart 1915)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/Özel Sayı: İzmir'in İşgali (2019), ss.5-27.

17 Naci Gündem, *Günler Boyunca Hâtıralar*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2002, s.27.

18 *Ahenk*, 5 Teşrin-i Sani (18.11.1914) ve 11 Teşrin-i Sani 1330 (24.11.1914), 17 Teşrin-i Sani 1330 (30.11.1914) ve diğerleri.

19 Çanakkale Savaşı'na İzmir halkının tepkisi için bakınız: Hacı Hüseyin, a.g.t., s.107-112; Çanakkale Savaşı'nın İzmir basınındaki yankısı için bakınız: Birten Çelik, "Çanakkale Savaşı'nın İlk Evresinde İzmir Basını (2 Ağustos 1914-18 Mart 1915)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, (Ocak 1994), ss.1-17.

20 Dönemin eğlence hayatı için bakınız: Fatma Bulut, "I. Dünya Savaşı Yıllarında İzmir'de Eğlence Kültürü ve Toplumsal Yaşama Etkileri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İzmir, 2010.

21 Hacı Hüseyin, a.g.t., s.95-99; Batı Anadolu'da eşkıyalığa dair daha detaylı bilgi için bakınız: Hakan Yaşar, "II. Meşrutiyet'in İlanından Yunan İşgaline Batı Anadolu'da Eşkıyalık (1908-1919)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2015.

2. Savaş Yıllarında Beslenmenin Sorun Haline Gelmesinin Nedenleri ve Çözüm Arayışları

Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfusunun %80’inden fazlası kırsal alanda yaşamaktaydı²². Bu durum imparatorluk hasılatının önemli bir kısmının tarımsal üretimden alınan vergiler ve tarımsal ürünlerin ihracatından elde edilen gümrük gelirlerinden oluşmasını sağlamıştı. Vedat Eldem’in Arabistan’ı haric tuttuğu cetvelinde 1914 yılı istihsal sektörleri içinde milli geliri en yüksek olarak 15.060.000 kuruşla ziraat, ormancılık ve deniz ürünleri sektörünü gösterir. Buna göre milli gelirin %54.18’i tarımdan, %10.13’ü imalattan ve %7.84’i ticaretten elde edilmekteydi. Kısaca nüfusun önemli bir kısmının işi tarımsal üretimdi.

29 Nisan 1330 (12.5.1914) tarihli *Askeri Mükellefiyet Kanunu*’na göre seferberlikle birlikte Osmanlı ailesi dışında 20-45 yaş aralığındaki Osmanlı vatandaşı her erkek askerlik hizmetine tabi tutulmuştu²³. Savaşın beklenmedik şekilde uzaması ve cephelerin çoğalması ordunun asker ihtiyacını arttırmıştı. Ordu dairesi bu asker ihtiyacı ile savaş birliklerinin elinde %20 fazla er bulundurulmasını istediği gibi depo birliklerinin de sürekli olarak eğitim görmüş askerlerle dolu bulunmasını talep etmişti²⁴. Bu durum çağı gelmeyenlerin de gönüllü olarak askere alınmasıyla yaş aralığının genişlemesine neden olmuştu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşın başında silah altına alınan asker sayısı 876.692, en çetin çarpışmaların yaşandığı 1915 başında 1.478.176, 1916

22 Tefvik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s.27.

23 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (III ncü Cilt 6 ncı Kısım (1908-1920) 1 nci Kitap)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1971, s.236-237, 288; "Osmanlı genel seferberliği de ilân edildi. Uzun soluklu bir savaş yerine, birkaç hafta içinde kaderi belli olacak bir savaş düşünüldüğü için, 'hesap kitap' yapmadan, ne pahasına olursa olsun en büyük orduyu biran önce toplamak yoluna gidildi. Üç gün içinde 20-45 yaşları arasındaki bütün erkeklerin üç günlük yiyeceklerle askerlik şubelerine başvurmaları istendi. Sakatlar dahi istisna edilmemiş, sakatlıkların şubelerce saptanacağı esası getirilmişti. Bu emir üzerine, şubelerin önlerine öyle büyük kalabalıklar birikmişti ki, değil üç gün haftalarca sürmüştü askere alınmaları. Askere alınma işlemi tamamlanmadan başvuranlara kendilerine yemek verilemediğinden, büyük sefaletle yol açılmış oldu ve birçokları, kaçaklığı, hattâ eşkiyalığı göze alarak askerlikten vazgeçtiler." Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s.276; 15 Şubat 1915'te gayrimüslimleri askerlik görevinden muaf tutmaya yarayacak olan bedelli askerliğin yeniden yürürlüğe girmesiyle, askere alınmamak için saklananlar, yabancı devletlerin uyruğuna geçenler ve ülkeden ayrılan gayrimüslim Osmanlılar bu mükellefiyetten kurtulmuşlardır. Bu imkanlardan yararlanamayan yoksul gayrimüslim Osmanlıların askerlik yaptığı ve geri hizmetler olarak amele ve hamal taburlarında çalıştırıldıkları bilinmektedir. Örneğin İzmirli Yahudilerden Yemen ve Rus cephelerinde çatışanlar olmuştur. Yine de asker alma dairelerinin gayrimüslim vatandaşlarına askere alımlarda esnek davrandığı anlaşılmaktadır. Siren Bora, "Birinci Dünya Savaşı ve İzmir Yahudileri (1914-1918)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.4, (1994), s.s.19-27, s.21-23; Amele Taburları ile ilgili bir çalışma için bakınız, Cengiz Mutlu, *Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları 1914-1918*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

24 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Cilt: X, Ankara, 1985, s. 207.

başında 2.493.000 ve 1917 başında yaklaşık 2.855.000'a ulaşmıştı²⁵. Özetle devlet, büyük kısmı tarımsal üretimde çalışan üreticilerinden asker olarak yararlanmış ancak üretici kesimindeki eksikliğinden dolayı güçlük çekmişti.

Hükümet, bu duruma çözümü önce tarlalarda ve fabrikalarda kadınlar ve çocuklardan maksimum düzeyde yararlanmakta bulmuştu²⁶, ancak çok geçmeden kadın ve çocuk üreticilerin yeterli olmadığı ortaya çıkmıştı²⁷. Bu duruma başka çözüm yolları arayan hükümet önce bir talimatname daha sonra *kanun-u muvakkat* (kanun hükmünde kararname) ile zirai üretimde mükellefiyet, ordu mensuplarından kurulan ziraat amele taburları ile üretimi arttırmaya çalışmakta bulmuştu²⁸. Bu topyekûn zirai üretim faaliyetinin yanı sıra Merkez İlaşe Heyeti'nin de katılımıyla bir zirai kalkınma planı uygulanmaya çalışılmıştı. Ziraat Nezaret'i'nde bu planın işletilmesi için 15 kişiden mürekkep bir *Ziraat İşleri Komisyonu* kurulmuş başına *Albert Hahl* adında bir uzman getirilmişti²⁹. Çiftçiye tohum, tarım aletleri dağıtılmış, bazı bölgelerde zirai kurslar açılmış, üretim bölgelerine ziraat mühendisleri gönderilmiş³⁰, Arabistan'dan başlayıp tüm Anadolu'ya büyük bir zarar yaşatmış çekirge istilasından kurtulmak için

25 *Osmanlı Deiri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s.323

26 Asker ailelerinin rençberliğe teşvik edildiğiyle ilgili bir haber: “Kazalar kazalara bağlı köyler ahalişi ile asker ailelerinin rençberlik etmeğe teşvikiyle bu babda fazla gayret ve muvaffakiyet gösterecek asker ailelerinin mahalleri Müdafaa-i Milliye şubelerince münasip hediyeler ile takdirini, Müdafaa-i Milliye İzmir merkez şubesi bundan evvel, umum şubelerine tamim eylemişti. Sarayköy Müdafaa-i Milliyesinden İzmir merkezine bu defa gelen kağıtta, mahalli şubesi koldaşları kaza kaymakamı beyle birlikte köyleri bu iş için gezdikleri sırada, Sığma, Duacılar ve Beylerbeyli köylerinden kocaları vatan ve din hizmetinde bulunarak düşmanla çarpışan asker ailelerinin, bizzat çift sürmekte devam eylediklerini gördüklerinden bunları Sarayköy şubesinin bazı hediyeleriyle takdir eylediğini bildirmiştir. İzmir merkezden aldığımız bir kağıtta Sarayköy kaymakamı bey eliyle mahalle şubesinin bu babdaki çalışkanlıklarının; diğer köy ve kasabalara örnek olmak üzere alenen teşekkürle takdiri bildirilmiştir. İzmir Müdafaa-i Milliye merkez şubesiyle beraber, biz dahi evvela bu üç köydeki kahraman asker ailelerini gösterdikleri çalışkanlıktan ötürü kutlular ve bunların hümmetlerini hediyeler ile takdir eden kaymakam bey ile mahalli Müdafaa-i Milliye şubesini de azerinler ve bu kahramanlığının bütün köy ve kasabalara örnek olmasını da arzularız.” Köylü, 10 Kanun-u Sani 1331 (23.1.1916).

27 Erkeklerin yokluğunda oluşan işçi sıkıntısı yalnız tarımda değil diğer pek çok alanda hissediliyordu. Bu boşluk kadınlar tarafından doldurulmaya çalışılmıştı. Birinci Ordu Komutanlığı bünyesinde *Kadın İşçi Taburları* dahi kurmuştu. Yol, siper inşası ve ziraat işlerinde iş gücüne katkı sağlamak adına istihdam edilmişlerdi. Ancak bu girişimden istenen fayda sağlanamamıştır. Sadık Sarısaman, “Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 39, C. XIII, (Kasım 1997), s. 695-725.

28 Detaylı bilgi için bakınız: A. Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 552, Ankara, 1983; Ercan Uyanık - Mehmet Akkaya, “I. Dünya Savaşı'nda Sürdürülebilir Tarımsal Üretimde Ziraat Taburlarının Rolü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi II. Uluslararası Tarih Sempozyumu 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı (16-18 Ekim 2014)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2015, ss.849-865.

29 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, TTKY, Ankara, 1994, s.34-35.

30 “İzmir ve mülhakati evkafına ait zeytunluk, bağ ve araziye fen gözüyle görüp bilgi eliyle diriltmek için evkaf nezaretince bin kuruşa aylıkla ziraat mektebinden çıkma Ali Galip Bey tayin edilmiş ve İzmir'e gelmiştir. Gelir gelmez evkaf müdürü Ziya Bey fen memurunu yanına alarak Bergama'daki zeytunlukları gözden geçirmek üzere maveraya gitmişlerdir.” Köylü, 9 Şubat 1331 (22.2.1916).

gerekli çalışmalara teknik ve tecrübe olarak yardımcı olmuşlardı. Ziraatın yanı sıra hayvancılıkla ilgili bir komisyon da kurulmuş büyük ve küçükbaş hayvan hastalıklarıyla mücadele için gerekli önlemler alınmaya çalışılmıştı. Ziraat Bankası da bu süreçte genel müdür olarak atanan yine Alman bir uzman olan B. Kautz tarafından yönetilmiş, çiftçiye kredi kolaylıkları sağlanmaya çalışılmıştı. Ayrıca devletin, çift hayvanlarına ordunun el koymasını yasaklaması³¹, portakallıkların ve yeni açılan tarlaların ve bozulmuş bağların yerine yapılan yeni bağların on yıl süreyle vergiden muaf tutulması, daha sonra *Tekalif-i Harbiye*³² ile müsadere den vazgeçilmesi, iâşenin kaynağı zirai üretim için yapılan icraatları olmuştu. Basın kullanılarak mevcut savaşın iâşede başarılı olanın ayakta kalarak *muhasımını* (düşmanını) kıtlıkla dize getirme savaşı haline döndüğü vurgulanmakla üretici mücadeleye çağırılmıştı³³. En önemli gelişme ise tarımda makineli üretime de yönelme olmuştur. İş gücü açığının olduğu ortamda Almanya ve Avusturya-Macaristan’dan ithal edilen tarım makineleri³⁴ ile bu makineleri kullanabilecek

31 Novichev’in *Ekonomika Turtsii* isimli kitabından Feroz Ahmad’ın aktardığına göre hayvanlar arasından en fazla el konulanı, Türk tarımında en çok kullanılmakta olan öküzdür ve ordu ihtiyacı için neredeyse ortadan yok olmuş durumdadır ve 1913 ile 1919 arasında bunların sayısı %86.5 oranında azalmıştır. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s.77.

32 Savaş finansmanını sağlamak için aşar, ağnam, temettü, gümrük, damga, tuz ve bedeli nakdi gibi vergilerin alınması sürmüştü de Birinci Dünya Savaşı için özellikle geçerli bir vergi türü ise Harp Vergisi olmuştur. Kanunun Birinci Maddesinde, olağanüstü savaş giderlerini karşılamak için yeni vergiler konulduğu ve mevcut vergilere zam yapılarak her tür gelir ve harcama üzerinden savaş masraflarının karşılanmasının amaçlandığı belirtilen bu olağanüstü durum vergisi ilk önce 26 Ağustos 1912’de Balkan Savaşları başlamadan önce yürürlüğe konulmuş ancak dönemin siyasi anlaşmazlıkları sebebiyle uygulama ortamı bulamamıştır. İttihat ve Terakkî’nin 1913’te tek otorite olarak iktidarı ele geçirmesi ve merkeziyetçi devlet anlayışlı hükümeti ile Birinci Dünya Savaşı’nda kalabalık bir ordu besleme gereksinimiyle bu vergi bu kez kapsamı ve niteliğiyle değişik bir yapı arz ederek Tekalif-i Harbiye olarak yeniden pratiğe geçirilmiş ve savaşın sonuna kadar uygulanmıştır. Rumi 9 Ağustos 1330 (22 Ağustos 1914)’da resmi gazete Takvim-i Vakayi’de “*Tekalif-i Harbiye’nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun*” adıyla yayınlanarak yeniden yürürlüğe koyulmuştur. Bu kanunun bir diğer özelliği ordunun ihtiyacının sivil yurttaşlardan sağlanarak karşılanması şekliyle, savaşın topyekûn hale getirilişinin bir uygulaması olmasıdır. Modern anlamda bir vergi şeklini taşımayan bu vergilendirme şekli daha çok mali yükümlülük olarak uygulanan ve savaş sonrasında el konan levazımâtın geri ödemesinin yapılacağı belirtilmesiyle de bir vergilendirmeden ziyade iç borçlanma özelliği taşımaktadır. Ancak pratikteki sıkıntılar bu girişimden fayda beklenirken, sorunların artmasına ve mevcut sorunların da kötüleşmesine sebep olmuştur. Konuyla ilgili detaylı bilgi için: Cezmi Tezcan, “Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mâli Politikaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara, 2005.

33 “*Rençberlik Cengi*”, *Köylü*, 2 Şubat 1331 (15.2.1916).

34 Ziraat aletleri ile ilgili bir haber, “*Ziraat makineleri: bu sene mümkün olabildiği kadar fazla ziraiyat icrasını temin için ticaret ve ziraiyat nezareti tarafından Almanya ve Avusturya – Macaristan’dan celp edilecek ziraat makineleri hakkında icra edilen tahkikata nazaran, şimdiye kadar Macaristan’daki (Alan Vaşovak) Fabrikasından (15) tane lokomobil ve harman makinesi celp olunmuştur. Bunlardan maada (130) parça orak makinesi ile (1000) taneye yakın pulluk getirilerek Anadolu’nun merakiz-i muhtelifesine sevk edilmiştir. Almanya ve Avusturya – Macaristan’dan celp edilmekte olan pulluk makinelerinin (2000) e iblağı ve ayrıca da tohum gömmeğe mahsus diğer (2000) makinenin celbi mukarrerdir. Almanya ve Macaristan’dan şimdiye kadar (14) traktör makinesi getirilmiştir. Ticaret ve ziraat nezareti tarafından Almanya’ya elli tane (traktör) makinesi sipariş edilmiş ise de*

işçi yetiştirmek için Ziraat Mektebine bağlı *Çiftlik Makinist Mektebi*'nin açılması bu süreçte olmuştu³⁵. Bu tarımsal makineler en çok pazara dönük tarımsal üretime geçmiş bulunan Konya, Ankara, Bursa ve Aydın yörelerinde rağbet görmüş, Makinist Mektebi'nden okumakta olup tatil zamanlarında öğrenciler ile okuldan mezunlar hasat zamanı orak ve harman makinelerini çalıştırmak üzere buralara gönderilmişti.

Üretim sorunlarına çözümlerin arandığı bu süreçte imparatorluk geneli ile İzmir'in besin maddelerindeki zirai üretim vaziyetine birlikte bakıldığında Osmanlı savaşa, savaşın başladığı 1914 yılının sonunda girmesinden dolayı avantajlı bir durumdaydı³⁶. Yılın hasadı toplanmış ve gerekli stok elde edilmişti. Vaziyetin iyiliği temel gıdaların hammaddelerini oluşturan hububatta da etkisini göstermişti. İmparatorluk genelindeki ekili arazinin %1.2 gibi az bir kısmını oluşturmaya rağmen İzmir'in hububattaki hasat miktarı %23.5 gibi önemli bir orana tekabül etmekteydi³⁷. Ancak savaşla birlikte durum değişmişti. Bu açıdan bakıldığında aşara esas olarak alınan her çeşit hububat miktarının savaş yılları içinde imparatorluk genelindeki değişimi 1914'te 292 milyon kile, 1915'te 203 milyon, 1916'da 178 ve 1917'de 152 milyon kile şeklinde olmuştu. Görüldüğü üzere savaşın etkisiyle birlikte yıldan yıla azalma yaşanmıştır³⁸. Buğdayda üretim miktarı savaş öncesine göre %30'a yakın ve iyi bir mahsul yılı olan 1914'e göre %47 oranında düşmüştü³⁹. Bu durum İzmir'de de aynıydı. Savaş yalnız hububatta değil, meyve üretiminde de düşüşlere neden olmuştu. Ancak özellikle buğdayda yaşanan sıkıntı meyve açısından görülmemişti. Bunda iş gücü eksikliğinin yanında dış ticaretin de önemli etkisi vardı. 1 Mart 1332 (14.3.1916) tarihli kanunla düzenlenen ayrıntılı tarifeye göre ithalatta önemli mevkie sahip gıda maddeleri zahire ve hububatta: Buğday, buğday unu, çeltik, ayıklanmış pirinç, makarna ve şehriye; müstemleke erzakında ise: Kahve, çay, tane kakao – tane, ham şeker, tasfiye edilmiş şekerden oluşmaktaydı⁴⁰.

Almanya ziraat nezareti tarafından bu sene için mümkün olabildiği kadarının irsal edileceği cevaben bildirilmiştir. Almanya'dan elli beş beygir kuvvetinde olmak üzere on tane (stuk) sisteminde ve yirmi beş beygir kuvvetinde olmak üzere dokuz tane (ayhez) sisteminde traktör makinesi iştirat edilmiş ise de bunlar henüz vürut etmemiştir. İzmir'de kain (Darama) çiftliğinde bulunan (bukol) sisteminde ve altmış beygir kuvvetinde bir (traktör) makinesi de ziraat nezareti tarafından satın alınmıştır. Anadolu'ya sevk edilmek üzere iştirat edilecek olan (traktör) makinelerinin yüz elliye iblağı nezaretle karargir olmuştur." Ahenk, 15 Eylül 1332 (28.9.1916).

35 Zafer Toprak, *İttihat – Terakki ve Cihan Harbi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s.127.

36 "Ahval-i hazıra dolayısıyla vilayetimizin bu sene icra edilecek ziraiyatı hakkında bazı taraflarca az çok izhar-ı endişe ediliyordu. Halbuki istihsal edilen malumat-ı mevsukemize nazaran hükümetimizin itihaz ettiği tedabir-i acele sayesinde bu sene ziraiyatının da, sair seneler misilli, vakit ve zamanıyla, hatta noksansız olarak icra edileceği muhakkaktır. Nitekim her tarafta müsait havalar bulundukça ekilecek tarlalar ekilmekte, hamdolsun bu yüzden bir gûna endişeye mahal bırakılmamaktadır." Ahenk, 12 Teşrin-i Sani 1330 (25.11.1914).

37 Filiz Çolak, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İzmir Şehrinde Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2013, s.s.130-131.

38 Eldem, *a.g.e.*, s.37.

39 *A.g.e.*, s.37.

40 *A.g.e.*, s.64-65.

Ancak İzmir Limanı, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’na resmen katılmadan önce 28 Ekim 1914’de, Körfezdeki mayınlar ve abluka dolayısıyla ticarete kapatılmıştı⁴¹. İzmir Limanının kapanmasıyla, ithalat ve ihracat merkezi Urla Limanı olmuştu⁴². Tarafsız devletler ile devam eden ticaret⁴³, düşman gemilerinin taarruzu sebebiyle birkaç gün kesintiye uğradığı da olmuştu. Taarruz durduktan ve düşman gemileri de uzaklaştıktan sonra posta vapurları uğramaya ve o yolla ihracı yasak olmayan maddelerin ihracına ve faaliyetine devam da etmişti. Ancak bundan çok kısa süre sonra düşman donanmalarının Çanakkale Boğazını kapatmaları ve Adalar denizinde dolaşmaları ile ortaya çıkan ablukadan dolayı deniz ulaşımı kesilmişti⁴⁴. Bu süreçte kesintiye uğrayan İstanbul - İzmir deniz ulaşımı da Bandırma yoluyla sağlanmaya başlanmıştı. Nakliye araçlarının uygun olduğu miktar ve imkân ölçüsünde susam, üzüm, pamuk, zeytinyağı, sade yağı, haşhaş, sabun, kuru sebze, fasulye, nohud, bakla, kavun ve palamut şimendiferlerle önce Bandırma’ya ve oradan da vapurla İstanbul’a sevk edilmişti⁴⁵. Bu sebepler önemli bir ticaret kenti ve özellikle ihracat limanı olan İzmir’in aleyhine olmuştu. Kentin ihtiyacı olup ithalat ile elde edilen iaşenin sağlanması da demiryolu bağlantısına kalmıştı. Ancak yeterli vagon ve koli eksikliği ile yolsuzluklar iaşede aksaklıklara yol açmıştı. Böylece İzmir, ihtiyacını deniz ticaretiyle sağladığı buğday, kahve, şeker, pirinç gibi gıdaların tedarikinde zor duruma düşmüştü. İaşe maddelerinin azlığıyla birlikte karaborsacılık da ihtiyaç olunan maddelerin fiyatlarının yükselmesine ve alım gücünün düşmesine neden olmuştu.

41 Mütarekenin akdedildiği 30 Ekim 1918’e dek kapalı kalan liman ancak İzmir Körfezi’nin kapısı olan Yeni Kale havalisindeki torpil tarlaları temizlendikten sonra faaliyete geçebilmiştir. “Aydın Vilayeti’nde İncir Mahsulü ve İncircilik”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sene 1, No: 5, (Mayıs Haziran 1338), Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 27 Mayıs 1338, s.s.133-137, s.136.

42 “Urla Yolu - İzmir ithalat ve ihracatının bir müddetten beri Urla tarihiyle icra edilmekte olduğu ve bu yüzden Urla yolunda münakalatın fevkalade çoğaldığı malumdur. Fakat bu kesreti münakalat sebebiyle İzmir- Urla şosesi pek ziyade harap olmuştur. O derece ki yolun bazı aksanı hele yağmur günlerinde selden geçilemez bir hale gelmiştir. Urla ile muamelesi olup da gidip gelenlerin naklettiklerine göre yolda araba ile seyhat etmek büyük bir tehlike ve muhatarayı göze aldırmağa teveffuk eder. Mezkur şose bir müddet daha tamir edilmezse yolun büsbütün kapanacağı ve münakalat icrası imkan haricine çıkacağı şüphesizdir ki böyle bir halin şu sırada İzmir iktisadiyatına icra eyleyeceği tesir muhtaç-ı izah değildir. Keyfiyeti mercinin nazar-ı dikkatine kemal-i ehemmiyetle vaz’ eyleriz.” *Ahenk*, 14 Şubat 1330 (27.2.1915).

43 Abluka başlayana dek İzmir’den Alman ticarethanelerinin kuru üzüm, Alman Ordusu’nun ihtiyaçları için kuzu derisi ve fasulye ihracına izin verilmiştir. BOA, MV./195-51- H-27-01-1333 (2.1.1330-15.12.1914); BOA, MV./195-102- H-16.02.1333 (21.1.1330-3.1.1915).

44 M. Kamil Dursun, *İzmir Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Ünal Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s.79.

45 “Vesait-i nakliye-i hazıranın müsaide olduğu miktar ve imkan dairesinde susam, üzüm, pamuk, zeytinyağı, sade yağı, haşhaş, sabun, kuru sebze, fasulye, nohud, bakla, kavun ve haftada iki kere elli dört vagon dahi palamudun 31 Teşrin-i Evvel sene 331 cumartesi gününden itibaren İzmir ve muvakkaf mütevasıttan Bandırma’ya nakline mübaşeret olunacağı muhterem ahaliye ilan olunur.” *Mühim Bir Tebşir*, *Ahenk*, 30 Teşrin-i Evvel 1331 (12.11.1915).

3. Tüketimi Zorunlu Besinlerin Sağlanmasında Değişim

İttihat ve Terakki Fırkası'nın yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na daha girmeden iase konusunda düzenlemeler yapmış ve tedbirler almıştı. Bunlardan ilki 24 Temmuz 1330 (6.8.1914) tarihli bir kararla gıda maddeleri ve canlı hayvan ihracatının durdurulması olmuştu⁴⁶. Ayrıca İsmail Hakkı Paşa başkanlığında, Harbiye Nezareti'ne bağlı *Levazımat-ı Umumiye Dairesi* vasıtasıyla piyasadaki stok fazlalarının tespiti ve toplanmasına başlanmıştı. Ancak bu müsadereye memnun olmayan iş çevreleri mallarını piyasadan çekmiş, *Tekalif-i Harbiye* ile el koymadaki usulsüzlükler de üreticinin müsadere korkusundan üretimini sınırlandırmasına neden olmuştu. İş gücü açığıyla üretimin durması, *havayic-i zaruriye* denilen temel tüketim maddelerinin çoğu savaşılmakta olan devletlerden sağlanırken savaşla birlikte ithalat yolunun kapanması gibi gelişmelerden dolayı başlangıçta yeterli stokla savaşa giren Osmanlı, 1915 ortalarına gelindiğinde sıkıntı çekmeye başlamıştı.

Savaş başlamadan önce başta İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde iç bölgelerden nakliyatı daha pahalı olan ve gümrük tarifesine göre aynı vergiye tabi tutulan buğdayı ithal etmektense, un ithal etmek daha avantajlı görülmüştü. Fakat aynı zamanda bu durum, stokların idareli kullanılmamasından dolayı buğday ve un tedarikinde soruna yol açmıştı. Ekmeğin temel hammaddesindeki bu sıkıntı müstemleke malı olarak ifade edilen pirinç, şeker ve kahvede de görülmüştü. Üretimin düşmesi, ithal yollarının kapanması, nakliyat sorunuyla halkın panikle mala hücum etmesi ve bu durumdan yararlanmaya çalışan suiistimalcilerin stokçuluk ve karaborsacılığıyla da birleşince piyasada bu gıdaların hem erişimi hem de alım gücü zorlaşmıştı.

"Bununla beraber şurasını da söyleyelim ki Fransız ve İngiliz donanmaları sevahilimizi bilfiil ablukaya başlasalar bile bundan en ziyade zarar görecektir yine biz değilizdir. Zira bu hareketin doğrudan doğruya Türkiye aleyhinde netice hasil etmeyip İtalya, Yunan, Amerika gibi bitaraf memleketleri ızzar edeceği muhakkaktır. Çünkü memleketimize bu aralık vuku bulan ithalattan en büyük istifadeleri bu bitaraflar temin ettikleri gibi, ihracatımızdan kazanan da onlardır. Bir de şu ciheti düşünmek lazımdır; Avrupa'dan memleketimize vuku bulan idhâlâtın ekserisi şeker, kahve, çay, pirinç, müskirat, emtia gibi şeyler vesaire bazı mamulat-ı sanayidir. Buğday, un ve diğer birçok me'külât (yiyecekler) bizde -...- yetişmektedir. O halde biz bir müddet için şeker yemesek, kahve, çay, müskirat (alkollü içecek) içmesek, parlak kumaşlardan elbise giymesek, bunların yerine kendi yerli mahsullerimizi yesek, yerli mamullerimizi kullansak olmaz mı?... Esasen biz bu harbi lehimize neticelendirmek için her zarureti, yoksulluğu katlanmağa ahdetmedik mi? Bizi bu ahdimizden elbette hiçbir kuvvet döndüremeyecektir."

19 Mart 1331 (1.4.1915) tarihli Ahenk Gazetesinde "Abluka Şayiası Dolayısıyla" başlıklı bu yazıda abluka dolayısıyla tedariki zorlaşacak olan

⁴⁶ *Vilayat-ı Osmaniye'den Yem ve Yiyecek ve Hayvanat İhracatının Meni Hakkında İrade-i Seniye No: 8, 24 Temmuz 1330, Düstür, Tertib-i Sani, Cilt 8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s.105.*

gıdaların yerelden sağlanması gibi öneriler de yapılmakla birlikte özellikle zahire, şeker ve et, kimi zaman sebzeler de narha tabi tutularak, ekmeği vesikayla dağıtarak halkın iâşesi organize edilmeye çalışılmıştı. Basının konulara dikkat çekmesi, merkezi hükümetin kanunları ve yerel yöneticilerin uygulamaları takip etmesinden oluşan yönetim işbirliği ile tarım üreticilerinin başta merkez kaza İzmir olmak üzere vilayet içinde üretimi destekleyerek de gıda sıkıntısına çözüm arayışları içinde olduğu görülmüştü. Gazetelerde patates, soğan, pirinç ekimi ve üzüm bağlarının korunması için kükürt ve göktaşı temini ile ilgili verilen haberlerle üretimin hangi ürünler üzerinde yoğunlaştırılmak istenildiği de açıklık kazanmaktadır. İzmir’de bu organizasyonun yöneticisi Vali Rahmi Bey olmuştu. İzmir’deki kolordu kumandanlarıyla ve burada bulunan askeri kıtaat ile kolordunun mercii olan ve Bandırma’da bulunan 5. Ordu Kumandanı Liman Von Sanders ile birlikte *Levazimat-ı Umumiye Dairesi Başkanı İsmail Hakkı Paşa* ile olan iyi ilişkileri sayesinde halkın ihtiyaçlarını temine ve iâşe işlerinin iyi bir düzende yürütülmesine çalışmıştı. Merkezi bir anlayış çerçevesinde sağladığı istikrar ortamında belediyenin de rahat bir ortamda çalışmasını sağlamış, Belediye Reisi Evliyazade Refik Bey ile iâşe işinin üstesinden gelmeye uğraşmışlardır⁴⁷.

*“Harp uzadıkça birçok eşya ve erzak da artık bulunamaz olmuş, şiddetli bir mahrumiyet ve sıkıntı devri başlamıştı. (...) en güç tahammül edilebileni olarak ekmeclere büyük miktarda bakla karıştırılıyor ve kaskatı yenilemez bir hale getirilerek o da halka vesika ile veriliyordu.”*⁴⁸

*“Karnımız hep açtı. Bir gün, bir evin yıkıntıları içinde tek başıma oynarken, ilerideki bir pencerenin kenarında bana dikkatle bakan bir kedi gördüm. Nereden bulmuşsa patisinin altında yarım bir francala vardı. Ona baktığımı görünce hemen ekmeği ağzına aldı. Tam kaçacakken yanımda bulduğum kocaman bir taşı yerden aldım ve kediyeye attım. Kedi korkudan ağzındaki ekmeği düşürdü ve gözden kayboldu. Hemen koştum ekmeği kaptım. Hiç beklemeden ağzıma götürüp bir solukta yedim. Harp yıllarında bir insanın tüm gününü alan uğraş neydi diye sorsanız, hiç düşünmeden cevabın ekme almak olduğunu söylerim. Kocaman kuyruklu olurdu fırınların önünde. Bu kuyruklu bugün bildiğimiz türden, insanların birbiri ardına sıra olduğu cinsten kuyruklu değildi. Binlerce insanın birbirini ezdiği, çiğnediği türden mahşeri kalabalıklardı bunlar. Zaten çıkan palamut ekmeğiydi. Kapıp kalabalığın içinden çıkana kadar iyice pestile dönerdi koynumuzda sakladığımız ekme.”*⁴⁹

Ekmekte durum böyle iken şeker ve et de farklı değildi. Örneğin dönemin tanıklarından *İzmir Müdafaa-i Milliye Cemiyeti* İzmir şubesi üyelerinden eczacı

47 Erkan Serçe, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmir’de Belediye*, Eylül Yayınları, İzmir, 1998, s.141.

48 Savaş yıllarında Mart 1918’e kadar Çeşme kaymakamlığı yapmıştır. Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım*, 1908-1950, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s.s. 73-74; *“(...) Hele üçüncü nevi ekmele -Allah eksikliğini göstermesin- yenecek gibi değil. Kabuğu yanmış iken içi hamur halinde, bunu eritmek, hazmetmek her midenin harcı değildir. Belediye icab-ı hal, müsamaha gösterebilirse de yine esnafın böyle insafsızlarını kayd u nezaret altında tutması lazımdır. Çünkü fakir ahaliye çok gâdr olmaktadır.”* Ahenk, 10 Temmuz 1331.

49 Volkan Gönenç, *Küllerin Altındaki İzmir (1909-1930)*, Çatı Kitapları, 2012, s.s.17-18.

Süleyman Ferit (Eczacıbaşı) Bey şekerin karaborsa da bile zor bulunduğunu, tatlıların ve kahvelerin pekmez ve keçiboynuzundan çıkarılan öz sular ile yapıldığını anlatır⁵⁰. Amerikan diplomat George Horton'un belirttiğine göre de savaş boyunca şeker kıtlığı sürmüştü. Dönemin diğer tanıklarının doğrularcasına şehrin yerlilerinin, üzüm şurubu dediği pekmez kullandığını belirten diplomat, kendisini eskilerin şeker olmadan ve tamamen bala bağlı olduklarını düşünerek teselli ettiğini de belirtiyordu⁵¹.

Hayvanların kötüleşen beslenme şartlarından dolayı verimleri düşmüş bu durum et ve süt üretiminde düşüslere neden olmuştu. Savaşla birlikte et sıkıntısı çekilmemesi için İzmir Belediyesi vilayet haricine kuzu ve koyun çıkarılmasının yasaklanmasını talep ettiği gibi ihtikara (karaborsacılık) karşı narh uygulamasına da başlamıştı. Ancak basına yansıyan şikayetlere bakıldığında en büyük memnuniyetsizliklerin kasapların kesim yapmaması, sığır ile keçi etinin istenmemesi ve kasapların narha uymamasından oluşmakta olduğu görülmüyordu. *Uluslararası Amerikan Koleji Araştırma Komitesi*'nin 1921'de hazırladığı rapora göre etin değerlendirilebilecek kısımlarının önemli bir miktarı kesim ve işleme usulleri sebebiyle ziyan olmaktaydı. Ayrıca soğutma ve dondurma yöntemlerinin uygulanmamasından kaynaklanan muhafaza sorunları et arzının azalmasına, böylece fiyatların artmasına neden olmuştu⁵².

Süt ve ürünlerinin üretiminde de bir kuruma sahip olmadığı anlaşılan İzmir, savaş döneminde bu gıdaların da temininde sıkıntı yaşamıştı⁵³. Yeterli sayıda ineğin olmaması ve bu hayvanların bakımsız olması gibi sebepler de süt arzını azaltmıştı. Bu durumda halkın önemli bir kesiminin süt ve ürünlerini tüketmesi güçleşmişti. Bu nedenlerden dolayı İzmirli çocuklar günlük olarak almaları gereken süt miktarını tüketememekte, 5 yaşın altındaki İzmirli çocukların çoğu ise neredeyse hiç süt içememekteydi⁵⁴. Mevcut durumdan şikayetçi olan halk tüketimi zorunlu ihtiyaçlardan olan bu besinlere savaş döneminde narh konulmasını ve sağlığa zararlı olan sahteciliklerin sıhhiye tarafından denetim altına alınmasını talep etmişti.

50 Yaşar Aksoy, *Bir Kent, Bir İnsan: İzmir'in son yüzyılı S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları*, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul, 1986, s.131-132.

51 Aktaran Giles Milton, *Paradise Lost: Smyrna 1922 The Destruction of Islam's City Of Tolerance*, Hodger and Stoughton, London, 2009, s.70.

52 Uluslararası Amerikan Koleji Araştırma Komitesi, *İzmir 1921 - İzmir'deki Bazı Sosyal Koşullar Hakkında Bir Araştırma*, Çev. Aykan Candemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2000, s.48-49.

53 "Vilayetimizde Sütçülük", *Ahenk*, 10 Şubat 1330 (23.2.1915). Kaşar peyniri bile Bulgaristan'dan ithal ediliyor. "Bulgaristan'dan peynir ve fasulye geliyor. Şehrimiz Bulgar Konsoloshanesi evvelki akşam Sofya'dan bir telgraf almıştır. İşbu telgrafta Bulgaristan'dan kaşkaval ve fasulye ihracına müsaade olunduğu bildirilmiştir." *Ahenk*, 10 Kanun-u Sani 1330 (23.1.1915); "Bir müddettir İzmir'de nadir olarak gelen Balkan'ın kaşar peyniri mağazamıza geldi; kıyyesi yedi sekizlik... Karpuzlu'nun meşhur sızılımış, ayransız, firasız Halep yağına müşabih (benzer) safir sadeyağı; kıyyesi dokuz sekizlik... mahlutunu (karışık) isbat edene dokuz lira. (...) Manisa Pazarı", *Ahenk*, 26 Mayıs 1331 (8.5.1915).

54 *İzmir 1921*, s.46.

Haberlerden anlaşıldığı üzere belediyenin yaptırım uygulamalarına rağmen esnaf, karaborsacılık yapmak suretiyle piyasada sıkıntıya sebep olmuştu. Piyasada arzı zaten az olan ürünlerin fiyatları, ihtikarla da birleşince artmış ve halkın önemli bir kısmının alım gücünü zorlaştırmış bu da beslenme sorununa yol açmıştı.

4. Beslenme Sorunuyla Mücadelede İzmir Halkı

Savaşla birlikte bedensel açıdan sağlam durumda olan hemen hemen her Osmanlı vatandaşı erkek, askere alınmıştı. Bu nedenle ortada gezinen genç erkekleri polis ve inzibat erleriyle, askerlikten muaf olan -çoğunlukla-gayrimüslim⁵⁵ Osmanlı vatandaşları, askerlik vakti gelmemiş erkekler, memur ve muallimler oluşturur olmuştu. Savaşın ilerleyen zamanlarından sonra bu nüfusa harp malulleri de eklenmişti. Bu nedenle nüfusun çoğunluğunu kadınlar, çocuklar ve cephe olmayan erkekler oluşturmaktaydı.

Vilayet İdare-i Hususiyeye Bütçesi (Özel İdare Bütçesi)’nden maaş alan memurların 300 ila 3500 kuruş arasında, muallimlerin ise 150 ila 2000 kuruş arasında, emekli maaşlarının da mevkilere göre 40 ila 1000 kuruş arasında değişmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bezmi Nusret Kaygusuz’un belirttiğine göre o dönemde günde yirmi kuruşla bir aile mükemmel bir biçimde geçinebilirdi⁵⁶. Ancak bu durumda, aylık en az 600 kuruş maaşlı bir işe sahip olmak gerekmektedir ki bu bazı yüksek memuriyetler ve kıdemliler dışında mümkün olabilecek değildi.

M. Victor René Caporal tarafından Fransa Dışişleri Bakanlığı’na sunulan tabloda (*Tablo 1*) savaş başlamadan önce ve savaşın başladığı ilk yıllarda Frank olarak belirtilen fiyat değişimlerine bakıldığında pirinç, şeker, kahve, çay gibi ithalat yoluyla sağlanan ürünlerde yaşanan önemli artışlarla birlikte buğday ekmeğindeki %250’lik enflasyon ilgi çekicidir. Bu durum mevcut maaşlar ve maaşlara yapılan zamların, piyasadaki fiyat artış oranlarının altında kalması memur gibi sabit maaşlıların alım gücünü etkilemişti. Büyük bir geçinme probleminin yaşandığı bu dönemde memurlardan başka halkın da önemli bir kesimi iâşesini yardımlarla sağlamaya muhtaç kalmıştı. Bu sebeple memurlar yardımlarla desteklenmeye çalışılmış ve onlara ekmeçlik zahire, et, zeytinyağı, makarna, kuru sebze, şeker, nohut, börülce, patates, kibrit ve kaput bezi dağıtılmıştı⁵⁷. Memurlar gibi alım gücü düşük halka kolaylık için kooperatifler

55 Bedel ödeyemeyen gayrimüslim vatandaşlar askerlik yapmıştır. Ancak silah tutmaları sakıncalı görüldüğü için geri hizmetlere verilmişlerdir. Amele Taburları adı verilen birliklerde görev yapan gayrimüslimler ağır koşullardan memnuniyetsizlik yaşamış ve firara kalkışmışlardır. Cengiz Mutlu, *Birinci Dünya Savaşı’nda Amele Taburları 1914-1918*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

56 Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2002, s.131

57 Ahenk ve Köylü Gazetelerinin muhtelif nüshalarındaki haberlerine göre. Adnan Bilget’in aktardığına göre Belediye Reisi Evliyazade Refik Bey’in belediye memurlarının mahzun

ve belediyenin aracılık etmesiyle Kemeraltı, Tilkilik ve Fasula mahallelerinde belediye bakkalları kurulmuştu.⁵⁸ Bu bakkalların bir süre sonra İkiçeşmelik, Ermeni mahallesi, Karantina, Bellavista ve Karşıyaka'da da açılmasına karar verilmiştir. Bahsi geçen satış yerlerinde sabun, zeytinyağı, sadeyağ, pirinç, kömür gibi zor bulunan maddeler satılmıştı⁵⁹.

Ürün	Savaştan önce	Savaş sırasında
Patates (kilo)	0.15	0.80
Fasulye "	0.40	1.-
Pirinç (1. Kalite) "	0.55	4.-
Pirinç (2. Kalite) "	0.40	2.65
Şeker "	0.40	6.50
Kahve "	1	19.-
Çay "	1.50 - 3.-	13.50 - 22.50
Un "	0.30 - 0.40	0.85 - 1.50
Buğday ekmeği "	0.28	1.-
Bakla "	0.20	0.75
Zeytinyağı "	1.-	2.-
Tereyağı "	2.70	5.-
Peynir "	1.20	4.20
Tuz "	0.12	0.30
Biber "	1.10	3.90
Sabun "	0.80	2.40
Bal (litre)	0.70	3.-
Alkol (litre)	1.10	5.-

Kaynak: M. Victor René CAPORAL, "Tableau Sur Le Renchérissement De La Vie A Smyrne Tous ces prix haussent Journallement." Fransa Dışişleri Arşivi, **Guerre 1914-1918 Turquie**, Vol-853 No. 142-143, aktaran: Sabri Sürgevil, "İzmir'de Fiyat Hareketleri ve Narh (1914-1918)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 1987, C.3, S.1, s.s.79-113, s.100.

Tablo 1 Savaştan Önce ve Savaşın Başladığı İlk Yıllarda İzmir Piyasası

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Donanma Cemiyeti, Muhacirin Muavenet ve İskân Cemiyeti, İaşé Derneği...v.b. gibi kuruluşların ama özellikle Müdafaa-i Milliye ile Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin halkın mevcut koşullarla mücadele etmesi için önemli katkıları olmuştu. Nakdî ve aynı yardımlarla faaliyetlerini yürüten cemiyet, halkın beslenmesi ile de yakından ilgilenmişti. Cephedeki askerlerin geride bıraktıkları yardıma muhtaç ailelerinin

kalmaması için her türlü desteği sağlamış, başkanlık maaşlarını sandık eminine teslim ederek hastalanan veya ihtiyaca düşen memurlara dağıtmıştır. Ancak memurların esnaftan hediyeler kabul etmesine de engel olamamıştır. Bu da belediye hakkında dedikodulara yol açmıştır. Adnan Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri: 1849-1949*, Meşher Basımevi, İzmir, 1949, s.26

58 Ahmet Mehmetefendioğlu, Rahmi Arslan Yaşamı ve İzmir Valiliği, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi)*, İzmir, 1990, s.48.

59 Serçe, *a.g.e.*, s.147.

iaşeleri sağlanmaya çalışılmış ve bu ailelere bedava ekmek dağıtılmıştı⁶⁰. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin İzmir şubesiyle birlikte ortaklaşa olarak 1917 başından itibaren önce merkez İzmir sonra Aydın ve Denizli gibi sancak merkezlerinde açtıkları aş evleri olmuştu. Bir yıl içerisinde İzmir’deki aş evinde 3.154.059 ihtiyaç sahibinin beslenmesi sağlanmıştı⁶¹. Polis araştırmasıyla belirlenen fakirlere, cemiyete (Müdafaa-i Milliye) pahalıya mal olsa da her bir tabağı yirmi paraya yemek verilmişti. Bu aş evlerinde sabahları etli çorba, öğle ve akşam etli nohut, bakla, patates veya sebze yemeğiyle, bedava ekmek ve haftada bir defa da bedava çekirdeksiz üzüm hoşafı dağıtılmıştı⁶².

Cemiyetlerin yanı sıra halkın birbirlerine yardımlarda bulunduğu da olmuştu. Yunan arkadaşları ve komşularının durumları için üzülen Arthur Lawrence anılarında, annesini günde bir kere öğlenleri fasulye ya da ellerinde ne varsa onlardan çorba yapmak için ikna ettiğini belirtmekle birlikte, zor durumdaki bu kimselere çorbadan başka ev yapımı ekmek de dağıttıklarını anlatır⁶³.

Dönemin zorluklarına değinen günlük ve anılarda cemiyetlerin yardımı dışında yaşayan İzmirlilerin beslenme ile ilgili mücadelelerine rastlamaktayız. Naci Gündem anılarında dönemin sıkıntılarını şöyle anlatmıştır:

“Gün geldi ekmek bulamaz olmuştuk kuskus pilavlarıyla karınlarımızı doyurmaya çalışıyorduk. Bu bile nimetti.”, “Zeytinyağı lambalarının ortasında fitile yakın bir yerinde iyi yanması için genişçe bir hava deliği bulunurdu. Bir gün tesadüfen zeytinyağı lambasını almak için mutfağımıza girdiğimde, büyükçe bir farenin kandilin üzerindeki hava deliğine kuyruğunu sokup çıkardığını ve yaladığını görmüştüm. Yanına yanaştığım halde kaçmak niyetinde bile değildi. Bu buluşa hayrette kalmış ve acı acı gülmüştüm. Velhasıl o zaman hayvanlar bile açtı”⁶⁴.

Hemşire Grace Williamson’un günlüklerine göre de savaş döneminde sohbetlerinin yegâne konusu yiyecekler ve onların fiyatları olmuştu. Kahve, pirinç, şeker, limon ve portakal ya yok ya da pahalıya satılmaktaydı. İfadesine göre başlarda et, sebze ve meyve boldu. Ancak zamanla her şeyin fiyatı yükselmiş, hemşirenin söylemine göre onların gibi cüzdanlara sahip kimseler için hiçbir şey alınamaz olmuştu⁶⁵. Böylece paranın büyük kısmı yiyeceklerle

60 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti İzmir Şube Merkezinin 1 Mart 333 Tarihinden 28 Şubat 333 tarihine Kadar Muamelat-ı Umumiyesini Mübeyyin Bilançodur, Selanik Matbaası, İzmir 1334, s.5, Aktaran: Erol Akcan, “Aydın Vilayeti Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Bazı Faaliyetleri”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 54, (Bahar 2014), s.s. 1-38, s.25.

61 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti İzmir Şube..., s. 3, Aktaran: Akcan, a.g.m., s.25

62 “Müdafaa-i Milliye”, Anadolu, 2 Eylül 1918; Bayar da anılarında aynı bilgileri vermektedir. Celal Bayar, Ben de Yazdım - 5. Cilt, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s.201.

63 Arthur Lawrence, Some True Stories For My Grandchildren About My Early Boyhood In Smyrna, www.levantineheritage.com/note81.htm (Erişim Tarihi: 16.05.2020).

64 Naci Gündem, Günler Boyunca Hâtıralar, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2002, s.30-31.

65 “Prices are awful. Bread sometimes we can get, sometimes we can’t. A good Frangola [?] is 11 octarakia. What used to cost not even one. Fruit and vegetables are not to be had for purses like ours. The most wretched little green pears are 5 octarakia the oke. Tomatoes have had a blight on them

özellikle fasulye (*bean* muhtemelen daha çok bakla) ve ekmek gibi basit gıdalara gider olmuştur. İncirden, arpadan yapılan kahveler pekmeze tatlandırılmış, çay yerine böğürtlen yaprakları kaynatılıp içilmişti. Karınların doyurulması için kuşlar avlanmış, hardal yaprakları kaynatılmıştı.

5. Beslenme Yetersizliğinin Yol Açtığı Sağlık Sorunları

Ferit Eczacıbaşı'nın anılarında: "*Savaşın en acımasız yıllarında bile günde ne az 10 bin yoksul kişiye yemek çıkarıyorduk*"⁶⁶ ifadeleriyle daha önce aşevlerinde ne kadar büyük kitlelere yemek verildiğiyle ilgili veriler beslenmenin kimileri için yerine getirilmesi güç bir eylem haline geldiğini göstermekteydi. Naci Gündem anılarında: "*Şeker yoktu. Pekmez ve keçiboynuzundan çıkarılan ballarla tatlı yapılır ve kahve pişirilirdi. Bunları da bulamayanlar şekersizlikten uyuz olmuşlardı.*"⁶⁷ Şeker eksikliğinden uyuz hastalığının çıkması bir hurafe olsa da hipoglisemi sebebiyle bağışıklık sistemi zayıflayan bedenlerin yalnız uyuz hastalığına değil diğer pek çok hastalığa yakalanmasının kolaylaştığı görülmüştü. Örneğin besin azlığından, kötü ve doğru hazırlanmayan gıdalardan ve tek tip beslenmeden dolayı halkın önemli bir kısmı bağırsak hastalıklarından mustarip olmuştu. İzmir Belediyesi'nin verdiği istatistiğe göre 1919 yılında Bağırsak Hastalıklarından toplam 560 kişi hayatını kaybetmişti⁶⁸.

Hastalıkların en önemli nedenlerinden birisi temizlik için gerekli malzemelerin yetersizliği olduğu gibi bunlardan da önemli olanı gıdadır. Vücudun bağışıklık sistemini koruması, hastalıklara karşı direnç gösterebilmesinin en önemli yolu beslenmedir. Amerikan Koleji Araştırma Komitesinin belirttiğine göre 1920 civarında beslenme yetersizliğinden ölümlerin oranı %4'tü. İzmir Belediyesi'nin belediye sınırları içinde yaşanan 1919 yılı ölüm istatistiklerine göre 129 kişi beslenme yetersizliğinden ölmüştü, bunlardan 40'ı Türk, 89'u Rum'du. Rum Başpiskoposluğunun 1919 yılındaki ölümler istatistiğine göre de 117 Rum'un ölüm sebebi yetersiz beslenme olarak verilmişti⁶⁹. Açlıktan kapı önlerinde bayılan insanların da olduğu dönemin tanıkları tarafından aktarılmaktaydı⁷⁰. 'Büyük Savaş' diye sorulduğunda dönemin Yahudi

*and are eight octa, the oke. So we get none. Petemeze [Pekmez] the substitute for sugar has become a dollar the oke so now I do not know how we will sweeten anything. To me it is a wonder how people live. Of course a good number die. (...) We can only have one meat meal a day. Butter is a lira the oke, for cooking and oil half a lira." (5.5.1917); "Now whatever we make we spend in food. Last month over Ltq 30 went in bread alone, prices are enormous. Ordinary haricot beans are 3 medjs the oke. No wonder all our money goes in food stuff. And there is nothing left for clothes or books and shoes." (3.12.1917). Grace Williamson, *Diary Of Life During WWI Smyrna*, www.levantineheritage.com/note23.htm (Erişim Tarihi: 18.03.2020.).*

66 Aksoy, a.g.e., s.136.

67 Gündem, a.g.e., s.30.

68 İzmir 1921, s.30-31.

69 İzmir 1921, s.31,35.

70 "A woman fainted from hunger on our own doorstep. This may be the beginning of horrors.", 7 Ocak 1916, Grace Williamson, a.g.g.

cemaatinin tanıkları da: “Büyük bir sefalet: Açlıktan ölüyorduk?”, “Savaş mı? Bakla unundan yapılmış siyah ekme.” cevaplarını vererek dönemin zor koşullarıyla ilgili fikir beyan etmişlerdi⁷¹. Beslenme yetersizliği annelerin göğüslerinde süt birikmesini engellemiş, bebeklerini beslemelerini zorlaştırmıştı. Anne sütünden başka süt teminindeki güçlükler de bebeklerin beslenme yetersizliğinden ölümlerine sebebiyet vermişti. Kısaca başta Levanten ve harp zenginlerinin yaşamadıklarını beyan ettikleri yetersiz beslenme vardı ve İzmir halkının bir kısmının hastalanmasına ve ölümlerine neden olmuştu.

Halkın önemli bir kesiminin bu yokluğuna rağmen, diğer bir kesimi ise normal yaşamlarını sürdürmeye devam etmişti. Savaş dolayısıyla fiyatların devamlı olarak artacağı düşüncesiyle birçok kişi küçük sermayelerle ticarete atılmıştı. Mevcut tüccarların yanında, spekülasyonlara açık bu ortamda karaborsacılıkla birlikte vagon-koli yolsuzlukları üzerinden varlık elde eden yeni tüccarlar, *harp zenginleri* denilen bir kesim de ortaya çıkmıştı. “Bir kanaryayı beş liraya alıp dostuna meze yapanlar ve banknotlarla kahve pişiren”⁷²bu kesimin sofralarında *has ekme* hiç de *eksik olmamıştır*.⁷³ Un ve şeker sıkıntısı yaşanmasına, halkın önemli kısmı yenilebilir ekmeğe ulaşmakta zorlanmasına rağmen parası olanlar, istedikleri gibi pastane ürünleri bulmakta zorlanmamıştı. Nail Moralı anılarında Namazgâh’taki ünlü katmerci ustasını büyük harpte Rumların takip ettiğini, Frenk mahallesinde iki katmercinin bulunduğunu ve lokmacı dükkanının darphane gibi çalıştığını belirtmişti⁷⁴. Dönemin Levanten tanıklarının belirttiğine göre de savaş, yaşamlarını çok az etkilemişti. Uzunada’nın İngiliz kontrolünde olduğu blokaj döneminde dahi medikal ürünler dışında yiyecek sıkıntısı yaşamadıklarını belirtmekteydiler⁷⁵. Özellikle bir Levanten yerleşimi olan Bornova’da aileler yaşam alışkanlıklarını değiştirmek için hiçbir neden görmemişlerdi. Amerikan diplomat George Horton’un belirttiğine göre savaş boyunca Yunan tüccarlar un fabrikalarının çalışmasını aksatmamayı başarmış ve ekme arzının bozulmasını engellemiş, şeker kıtlığından başka bir sorun olmamıştı⁷⁶. A. Lawrence da “*Bol olmasa bile et, süt, meyve ve sebzelerimiz vardı ve hiçbirimiz şişman olmasak da yetersiz beslenmeden mustarip değildik*”, sözlerini aktarıyordu.

71 Nahum, *a.g.e.*, s.178.

72 Gündem, *a.g.e.*, s.30.

73 *A.g.e.*, s.30.

74 Nail Moralı, *Mütarekede İzmir*, Yay. Haz. Erkan Serçe, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2002, s.53.

75 Giles Milton, *a.g.e.*, s.70.

76 Aktaran Milton, *a.g.e.*, s.70.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşıyla birlikte devletler tüm kaynaklarını orduları için seferber etmiştir. Bu topyekûn savaşta cephe ve gerisi ayrımı ortadan kalkmıştır. Savaşın tüm devletler, tarım kesiminde çalışan erkeklerin büyük kısmının silah altına alınması yüzünden düşen üretim ve ulaşım problemleri ile ablukalarla kesintiye uğrayan dış ticaretin yol açtığı iase sıkıntısını yaşamak zorunda kalmıştı. Savaşa rakiplerine kıyasla daha hazırlıksız giren Osmanlı İmparatorluğu ise bu savaştan en çok etkilenen devlet olmuştu. Seferberlik ve askere alınmalar dolayısıyla yaşanan iş gücü kaybı, tarımda makineleşmenin yetersizliği üretimi düşürmüş, dış ticaretin kesintiye uğraması da piyasadaki ürünü yetersiz hale getirmişti. Bu durum karaborsacılıkla birlikte tüketimi zorunlu besinlerin piyasadaki arzını kıtlaştırmış, fiyatların artmasına yol açmıştı. Savaş enflasyonu sabit gelirli vuruş, millet ayırt etmeksizin alım gücü düşük olan halkı daha da yoksul hale getirmişti. Tüm bunlar büyük bir beslenme sorunu meydana getirmişti. Bir cephe alanı olmamasına rağmen İmparatorluğun en önemli kentlerinden biri olan İzmir de bu büyük savaşta beslenme sıkıntıları yaşamıştır.

İzmir, coğrafya açısından savaşa en uzak noktada olmasına rağmen, İtilaf Devletleri'nin dikkatinden kaçmayarak resmi savaş ilan edilmeden önce başlayarak, savaş boyunca denizden ve havadan bombalanarak gerilimli ve zor yıllar geçirmiştir. Halk yoksulluk, salgın hastalıklar, kargaşayla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ancak bu duruma halk gösterdiği tepkisel uygulamalarla adapte olmuş gözükmektedir. Üretimin düşmesi, dış ticaretin kesilmesi iase konusunda kenti zor duruma sokmuştur. Halk en başta temel besin kaynağı olan ekmeğe ulaşmakta güçlüklerle karşılaşmıştı. Kalitesiz ve pahalı ekmeğe yemek zorunda kalmıştı. Buna üretimlerinin düşmesinin yanında bu üretimleri idare edecek bir kurumun olmaması, tesislerin yetersizliği sebebiyle de tüketimi zorunlu hayvansal gıdaların temininde yaşanan sıkıntılar eşlik etmişti. Şeker, kahve, pirinç gibi ithal yolla sağlanan gıdalar ise piyasada hemen hemen hiç bulunmamış, bulunsa dahi yüksek fiyatlarla satıldığından her kesimin elde edebileceği ürünler olmaktan çıkmıştı. Bu sebeple bunların yerini ikame ürünler almıştı. İzmir'in beslenme sorununa çözüm bulmak için Valilik ve Belediye karaborsacılık yapan esnafa cezai yaptırımlar uygulamak, yardım faaliyetleri düzenlemek ve desteklemek yoluyla çaba göstermişlerdir. Başta Hilâl-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin yanı sıra diğer cemiyetler, yardımsever halkın bağışlarıyla da birlikte, Müslim-Gayrimüslim ayrımı yapmadan; aşevleri açmak, memur ve asker ailelerine iase yardımı yapmak yoluyla ihtiyaç sahibi İzmirli beslenmesi için uğraşmışlardır. Tüm bu çabalara rağmen beslenme sorunu savaş boyunca sürmüş, hastalıklara yol açmış ve ölümlere neden olmuştur. Varlıklı kesim dahi mevcut koşullardan dolayı zaman zaman bazı gıdaları elde etmede zorlanmıştı. Özetle İzmir, çoğunlukla aç bırakılmamaya çalışılsa da beslenme sorunuyla yüz yüze kalmıştı.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA, MV./195-51- H-27-01-1333 (2.1.1330-15.12.1914).

BOA, MV./195-102- H-16.02.1333 (21.1.1330-3.1.1915).

II. Resmi Yayınlar

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Cilt: X, Ankara, 1985.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (III ncü Cilt 6 ncı Kısım (1908-1920) 1 nci Kitap)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1971.

Vilayat-ı Osmaniye’den Yem ve Yiyecek ve Hayvanat İhracatının Meni Hakkında İrade-i Seniye No: 8, 24 Temmuz 1330, Düstûr, Tertib-i Sani, Cilt 8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

1332-1333 Senelerinde Anadolu’da ve Suriye’de Çekirgelere Karşı İcra Edilmiş Olan Mücadeleyi Mübeyyin Eserdir, Dersaâdet, Matbaa-yı Osmaniyye, 1334.

III. Süreli Yayınlar

Ahenk

Anadolu

Köylü

IV. Kitaplar

AHMAD, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996

AKSOY, Yaşar, *Bir Kent, Bir İnsan: İzmir’in son yüzyılı S. Ferit Eczacıbaşı’nın Yaşamı ve Anıları*, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul, 1986.

- BAYAR, Celal, *Ben de Yazdım - 5. Cilt*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.
- BEYRU, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2011
- BİLGET, Adnan, *Son Yüzyılda İzmir Şehri: 1849-1949*, Meşher Basımevi, İzmir, 1949.
- Birinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi 2*, Yener Yayınları, İstanbul, 1976.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971
- ÇOLAK, Filiz, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İzmir Şehrinde Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2013
- DOĞAN, Aylin, *"Esir Şehrin" Mutfak Kültürü Mütareke Dönemi İstanbul Mutfak Kültürü 1918-1922*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- DURŞUN, M. Kamil, *İzmir Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Ünal Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994.
- ELDEM, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, TTKY, Ankara, 1994.
- GOFFMAN, Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu, TTVY, İstanbul, 2. Baskı, 2000.
- GÖNENÇ, Volkan, *Küllerin Altındaki İzmir (1909-1930)*, Çatı Kitapları, 2012.
- GÜNDEM, Naci, *Günler Boyunca Hâtıralar*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2002.
- KARPAT, Kemal H., *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, 1985
- KAYGUSUZ, Bezmi Nusret, *Bir Roman Gibi*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2002.
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Gelişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1977.
- MARTAL, Abdullah, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme: 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999.
- MILTON, Giles, *Paradise Lost: Smyrna 1922 The Destruction of Islam's City Of Tolerance*, Hodger and Stoughton, London, 2009.
- MORALI, Nail, *Mütarekede İzmir*, Yay. Haz. Erkan Serçe, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2002.
- MUTLU, Cengiz, *Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları 1914-1918*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

- NAHUM, Henri, *İzmir Yahudileri 19. – 20. Yüzyıl*, çev. Estraya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 552, Ankara, 1983.
- SERÇE, Erkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmir’de Belediye*, Eylül Yayınları, İzmir, 1998.
- SMYRNELIS, Marie Carmen (der.), *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, İletişim, İstanbul, 2009.
- TOPRAK, Zafer, *İttihat – Terakki ve Cihan Harbi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.
- Uluslararası Amerikan Koleji Araştırma Komitesi, *İzmir 1921 – İzmir’deki Bazı Sosyal Koşullar Hakkında Bir Araştırma*, Çev. Aykan Candemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2000
- URAN, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, 1908-1950*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÜLKER, Necmi, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994.

V. Makaleler

- “Aydın Vilayeti’nde İncir Mahsulü ve İncircilik”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sene 1, No: 5, (Mayıs Haziran 1338), Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 27 Mayıs 1338, s.s.133-137.
- AKCAN, Erol, “Aydın Vilayeti Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Bazı Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 54, (Bahar 2014), s.s. 1-38.
- BAKACAK, Alper, “I. Dünya Savaşı’nda İzmir Bombardımanı (5-9 Mart 1915)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/Özel Sayı: İzmir’in İşgali (2019), ss.5-27.
- BORA, Siren, “Birinci Dünya Savaşı ve İzmir Yahudileri (1914-1918)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.4, (1994), s.s.19-27, s.21-23.
- ÇELİK, Bülent - DEMİR, Tanju, “XVI.ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir’in Ekonomik Gelişimi”, *İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih I.Cilt*, İzmir Büyük Şehir Belediyesi, (İzmir 2013), s.s. 78-87.
- GÖKMEN, Ertan, “Batı Anadolu’da Çekirge Felaketi (1850-1915)”, *Belleten*, Cilt LXXIV, (2010 Nisan), s.s.127-180.

- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü", 1885-1895 *Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı ve İzmir ve Ticaret Odası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 1987, s.s.285-312.
- ÖZGÜN, Cihan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Yıllarına Filoksera Hastalığının Batı Anadolu'daki Ekonomik Sonuçları Üzerine Tespitler", *İzmir Demokrasi Üniversitesi Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-2*, 25 - 27 Nisan 2019, Edit. Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, İzmir, 2019, s.s.69-86.
- SARISAMAN, Sadık, "Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 39, C. XIII, (Kasım 1997), s. 695-725.
- TEZCAN, Cezmi, "Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mâli Politikaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara, 2005.
- ULU, Cafer, "I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul'da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözümle (1914-1922)", *Tarih Dergisi*, Sayı 58 (2013/2), İstanbul, 2013, ss.87-29, s.93-94.
- UYANIK, Ercan - AKKAYA, Mehmet, "I. Dünya Savaşı'nda Sürdürülebilir Tarımsal Üretimde Ziraat Taburlarının Rolü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi II. Uluslararası Tarih Sempozyumu 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı (16-18 Ekim 2014)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2015, ss.849-865.
- YILDIRIM, Mehmet Ali, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler", *Gaziantep University Journal of Social Sciens*, Vol.13 (4), (2014), s.s.1017-1042.
- YORULMAZ, Şerife, "XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (Haziran 1993), s.s. 133-48.

VI. İnternet Kaynakları

- LAWRENCE, Arthur, *Some True Stories For My Grandchildren About My Early Boyhood In Smyrna*, www.levantineheritage.com/note81.htm
(Erişim Tarihi: 16.05.2020).
- WILLIAMSON, Grace, *Diary Of Life During WWI Smyrna*, www.levantineheritage.com/note23.htm (Erişim Tarihi: 18.03.2020).

VII. Tezler

BULUT, Fatma, “I. Dünya Savaşı Yıllarında İzmir’de Eğlence Kültürü ve Toplumsal Yaşama Etkileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İzmir, 2010.

HACI HÜSEYİN, Lütifiye, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İzmir’de Beslenme Sorunu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir, 2020

YAŞAR, Hakan, “II. Meşrutiyet’in İlanından Yunan İşgaline Batı Anadolu’da Eşkivalık (1908-1919)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2015.